

ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОНДА ИНСОН ҲАҚИДАГИ БИЛИМЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7447538>

Қодиров Мухаммаджон

Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси доценти

Abstract. *This article discusses the problem of the emergence of knowledge about man in Ancient India. The work of Abu Rayhan Beruni (973-1048) "India" is cited as the main source for the issue reflected in the article.*

Key words: *Ancient India, knowledge about man, The cause of causes - knowledge about man and humanity, Abu Rayhan Beruni, the necessity of work that led people to real power, to satisfy all their needs*

Аннотация. *Мазкур мақолада Қадимги Ҳиндистонда инсон ҳақидаги билимларнинг пайдо бўлиши муаммоси муҳокама қилинган. Мақолада акс этган масала бўйича Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “Ҳиндистон” асари асосий манба сифатида келтирилган.*

Калим сўзлар: *Қадимги Ҳиндистон, инсон ҳақидаги билимлар, Сабабларнинг сабаби – инсон ва инсоният ҳақидаги билимлар, Абу Райҳон Беруний, инсонларни ҳақиқий қудратга, унинг барча эҳтиёжларини қондиришга сабаб бўлган меҳнатнинг зарурлиги.*

Қадимги Ҳиндистонда инсон ҳақидаги билимларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги асосий манбалардан бири Абу Райҳон Берунийнинг (973-1048) “Ҳиндистон” асаридир. Тўлиқ номи “Таҳқиқ молил – ҳинд мин маъқула маъбула фил-ақл” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) бўлган бу асар 1030 йилда, Буруний Ғазнада яшаган даврида ёзилган. Унинг ёзилиши тарихига кўра, Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга қилган юришларидан бирида Берунийнинг султонга хамроҳ бўлганлиги, у ерда санскрит тилини пухта ўрганганини, ҳинд маданияти, адабиётида Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқиндан танишиши ҳамда бу мамлакат ва унинг халқи ҳақида ўлмас асар яратишига имкон берган.

Берунийнинг бу сари Ҳиндистон халқлари тарихининг турли соҳалари (аниқ фанлар, адабиёт, фалсафа, элшунослик, география, қонун ва урф-одатлар, дин, диний ривоятлар, ҳинд ёзувининг турлари ва бошқалар)га бағишлаб араб

тилида ёзилган. Асар 80 бобдан иборат бўлиб, унда бизгача етиб келмаган санскритда ёзилган кўпгина манбалардан фойдаланилган. “Ҳиндситон” Берунийнинг бир томондан, Марказий Осиё, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларнинг илғор анъаналарини ижодий риволантиргани, иккинчи томондан эса китоб муаллифининг етук олимлиги ва унинг илмий тафаккур доираси кенглигидан далолат беради.

Муаллиф томонидан “Сабабларининг сабаби” – инсон ва инсоният жамиятининг юзага келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовардир. Унингча, “Қадимги тарихларининг энг қадимгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир”¹. Бу ерда Беруний кишилик жамиятининг вужудга келиши ҳақида ақлий далилларига таянганлини кўрамиз. Беруний инсонлар ўртасидаги тафовут ҳақида гапирар экан, у фақат ташқи фарқлар тўғрисида фикр юритган. Лекин, кишиларнинг ички тузилиши ва ташкил топиши, унинг фикрича, барчада умумийдир. У инсон ва маймун ўртасида ўхшашлик борлигини қайд этади.

Беруний “Ҳиндистон” асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларини таҳлил қилиб, улар географик шароитларга боғлиқ деган фикрни илгари суради, географик омилнинг ролини таҳлил этириб, ҳатто тилларнинг турличалиги ҳам географик шароитларга боғлиқ деб қарайди. Унингча, «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб – одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туришидир. Асар муаллифи ижтимоий ҳаёт ўзига хос «Шартнома» асосида тузилганлигини эътироф этади. «Инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб ўзига ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шу ўзаро келишувчанлик қабилидаги „шартнома“ тузишга киришади.

„Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир”². Беруний фикрича, ақл, меҳнат, эркин танлаш инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатини белгилайди. Беруний инсон бошқа одамларнинг бахт-саодати ҳақида доим ўйлаши керак дейди, ва шундай ёзади : “Муайян вазифаларни бажариш зарурияти инсон фаолиятининг бир умрга яшаш қоидасидир”³. Бу фикрни давом этириб, инсоннинг кадр-қиммати ўз

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., Фан нашриёти, 1966 йил,

² Абу Райхон Беруний Геодезия. Т. , „ Фан” ,1996, 83-б

³ Уша жойда

вазифасини аъло даражада бажаришидан, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланишидан иборат эканлигини таъкидлайди. Зеро, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади. Бинобарин, У “инсоннинг мақсад ва вазифалари ҳар хил бўлгач, санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлайди” дейди. Бу эса меҳнатнинг тақсимланишига олиб келади деган фикрни олға суради.

Беруний пулнинг келиб чиқишини даставвал меҳнат тақсимоти билан боғлиқ деб билади⁴. Унинг фикрича, инсонлар ўртасида олтин ва кумуш сифатида пулнинг муомалада бўлиши махсус қийматга эга эмас, чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди.

Фақат айирбошлаш сифатида пуллар қийматга эга бўлади. Жамиятда пул фақат ўлчов сифатида, умумий эквивалентнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Лекин бу уларнинг табиати ҳамда масъул табиий қонун асосида бўлмай, балки шартли келишув туфайли содир бўлган. Чунки, уларнинг иккиси ҳам (олтин ва кумуш) даставвал ўз мазмуни билан инсонни на тўйдиради, на чанқоғини қондиради, на зўрлик ва на зулм хавфидан қутқара олади. Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Ўз навбатида бу мажбурий меҳнатни келтириб чиқаради. Беруний фикрича, пул туфайли фақат турли товарлар айирбош қилинмай, балки бегона куч ҳам ёлланади”. Бири иккинчисини ёллайди ёлланади, яна бир киши иккинчисига адолатли шартнома туфайли доимо ишлаши керак, бунинг эвазига у мукофотланади”⁵. Ёлланма меҳнатни тушунишда Беруний янада илгари кетиб унда фақат одил шартномани кўрибгина қолмайди, балки у ҳар қандай мажбуриятга қарши чиқиб, қуйидагиларни ёзади: “Зўрлик ва ёллаш орқали амалга ошириладиган мажбурий меҳнат доим тўғри эмас”⁶.

Беруний, подшоҳлар эркин бўйсуннишни кўрқув ва зўравонлик йўли билан мажбурий бўйсундиришга айлантирганликларини қайд этади.

Подшоҳлик мансаби меросга айланганини кўрган Беруний инсоннинг жамиятда тутган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод - аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади ва кимки ўзининг марҳум қариндош-уриғи ва бувалари орқали мансабга эришаман деса, ўзи марҳумдир, марҳум авлодлари барҳаётдир” дейди.

⁴ Абу Райҳон Беруний Мениралогия .Т . .,Фан “ 1967 . 12-6

⁶ Уша жойда

Беруний «Ҳиндистон» асарида жамиятни бошқариш масаласига тўхтаб «идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборатдир»-дейди. Табиатан бошқаришга мойил бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши керак. Ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Искандар Зулқарнай Арастуниги фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсунуши, шоҳнинг ўзи ҳам «яратувчанлик онгига» эга эга бўлиши, кўпроқ деҳқонлар ҳақида қайғуриши керак. “Зеро подшоҳлик деҳқонларсиз яшай олмайди”.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида “халқлар ўртасида тортишиш ва талашиш кўп”, деб афсусланиб ёзган эди. У халқлар дўст, иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши учун ҳаракат қилиб, инсониятга у яратган фан маданиятга қирғин келтирувчи урушларни қаттиқ қоралади. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасида дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Беруний Маҳмуд Газнавий томонидан Ҳиндистонда олиб борилган юришларни ҳинд маданиятига катта зарар келтирганлиги тўғрисида очик ёзади.

Беруний ҳиндлар тўғрисида ҳақиқатни ёзишга ҳаракат қилди. Бу борада турли хабарларга ишонмаслик лозимлигини таъкидлайди. Беруний бунга устоз Абу Саҳл Абул Муъмин ибн Али ибн Нух Тифлисий билан суҳбатлари сабаб бўлганини айтади: “.... устоз билан орамизда шу сўзда ҳиндларнинг дин ва мазҳаблари мисолга олинди. Шунда мен дедим: “Уларнинг кўпчилиги биздаги китобларда ёзилиб, тушунтирилган, ёзилганларнинг баъзиси баъзисидан кўчирилган териб олиб, аралаштириб тўпланган лекин ҳиндларнинг тушунчасига мослаб кераксиз тозаланмаган ва олиб ташланмаган. Шундай мақолалар тўпламларининг эгаларидан Абул Аббос Эроншаҳрийдан бошқа оғишмай ва иккиюзламачилик қилмай, тўғри ҳикоя қилган бирон кишини билмайман. Чунки у киши ўз китобида бирорта ҳам динга тарафдорлик ёки қаршилиқ қилмаган. Устоз Абу Саҳл Тангри уни қўлласин дин ва миллатлар ҳақидаги китобларни қайтадан мутолаа қилиб, улардаги аҳволни айтиб ўтилган суратда топгач, ҳиндлар билан қарши турувчи бўлган кишига ёрдам ва уларга аралашиб юрадиган кишиларга ҳужжат ва захира бўлиши учун ҳиндлардан аниқлаб ўрганган нарсаларини ёзишга қизиқтириб илтимос қилди.

Китобни, душманга бўхтон қилмай ва сўзини айнан ҳикоя қилишни оғринсимай устоз айтганидек ёздим. Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби

эмас. Шунинг учун ушбу китобда душманлар исботини келтирмайман ва ҳақиқатдан четга чиққанларга қаршилиқ кўрсатмайман. Бу фақатгина баён қилиш китобидир холос. Мен бунда ҳиндларни қандай бўлса, ўзича ёзаман, уларнинг юнонлар билан яқинликлари борлигини билдириш учун унга юнонларнинг шу ҳақидаги сўзларидан қўшаман, чунки юнон файласуфлари ҳақиқатни баён қилишга уринсалар ҳам, авом халққа тегишли тушунчаларда уларнинг эътиқодлари ва шариатларидаги ишоратларидан четга чиқа олмайдилар. Юнонларнинг сўзлари билан биргаликда бошқаларнинг сўзларини баён қилмайман, фақатгина сўфиянинг ёки насора тоифаларидан бирортасининг сўзини қўшиб баён қиламан. Чунки ҳаммаларининг ҳухул ва иттиҳол хусусидаги тушунчалари бир-бирига яқиндир. Ҳиндларнинг икки китобини араб тилига таржима қилган эдим. Уларнинг бири бошланиш ва мавжудот тавсифи ҳақида бўлиб, “санкхья” деб аталади. Иккинчиси жонни бадан қафасидан қутқазиш тўғрисида битилган, “Патанжали” номи билан машҳурдир. Бу икки китобда ҳиндларнинг шариат ҳукмлари эмас, балки эътиқод асосларининг кўплиги баён қилинган. Худо хоҳласа, шу китобим бу мавзунини баён қилишда ҳалиги икки китобнинг ва улардан бошқа китобларнинг ўрнига ўтар ва талабга жавоб берар, деб умид қиламан. Ҳиндистондаги аҳволим мана шундай эди. Бу соҳага киравериш мени чарчатди. Шу билан бирга ўша кунларда уларнинг китобларини бор деб гумон қилинган жойлардан тўплашга, ҳеч ким тенглаша олмайдиган даражада қизиқдим. Китобларни қўйилган жойлардан топиб олишга йўл кўрсатувчи чиқишини олдимга чақириб, бахиллик қилмасдан мумкин бўлганича унга эҳсон қилар эдим. Шундай китоб вужудга келтириш иши мендан бошқа кимга муяссар бўлди? Лекин, Тангри муваффақият бериб, мен маҳрум бўлган ҳаракатларга қодир бўлган кишиларгина муяссар бўлиши мумкин. Мен бу ҳаракатлар - буюриш ва қайтариш ишларида, “тут-қўй” деб ҳукмронлик қилишдан ожизлик қилардим. Аммо кифоя қиларлик миқдордаги ҳаракатга мувофиқ бўлдим, бунинг учун тангрига шукрлар бўлсин. Мен улар томонидан сўзлаганимда кўпроқ ҳикоя тариқасида сўзлайман, уларни танқид қилмайман, лекин очиқ-ойдин зарурат юз берса, танқид қиламан. Тиллардаги исм ва атамаларни таърифлаш зарур бўлса, бир мартагина ҳиндчасига айтиб ўтаман. Мен Иқлидис ва Алмажистий китобларини ҳиндларга таржима қилиб ва астролоб санъатини ёзиб беришда қатнашдим. Чунки, уларда йўғ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман.

Шуни айтиш керакки, насроний дини юзага чиқишидан олдин, нодонлик даврида юнонлар эътиқоди ҳиндларникидек бўлган, яъни юқори табақаларнинг

назарий ва илмий нарсалардаги эътиқодлари ҳиндларнинг юқори табақалари сингари ва авом халқи сингари эди. . Шунинг учун шу икки хил эътиқоднинг иттифоқи бир-бирига яқинлиги сабабли, буларнинг сўзларини бошқа бирлари билан солиштираман, мен хатони тузатмоқчи эмасман. Чунки, ҳақ ва тўғри тушунчалари бошқа эътиқодлар ҳақиқатдан четдадир. Ҳақиқатдан чиққани сабабли кофирлик ҳам бир дин ҳисобланади. Лекин юнонлар, ўз томонларидаги файласуфлари туфайли ҳиндлардан устунлик қиладилар.

Чунки, юқори табақалар хавф-хатардан тинчиса, текшириш ва фикр юритиш иши билан, авом халқи эса беандишалик ва ўжарлик билан машғул бўладилар. Шандай файласуфларнинг бири Сукрот эди. Сукрот ўз халқи оммасининг санамларга ибодат қилишига қаршилик кўрсатиб, тилда бўлса ҳам, планеталарни Худо деб аташдан бош тортди. Шунинг Афинанинг ўн икки қозисидан ўн биттаси бир овоздан унинг ўлдирилишига овоз бердилар. Сукрот эса ҳақ йўлидан қайтмагунича ўлиб кетди. Қадимги юнонлар фикрича, уларда ҳикмат илми ёйилишидан ва фалсафа илми тозаланиб тарқалишидан илгари ҳиндлар айтганидек эди. Уларга ҳикмат илмини ҳикмат устунлари деб аталган етти „Олим“: 1. Солон-афинилик; 2. Биас - приенлик; 3. Периандер-коринглик; 4. Фалес-милейлик; 5. Килон - лакодеменлик; 6. Питтакус-лесбослик; 7. Клеобулус - линдослик. Фалсафа улардан кейин отишган кишилар тозалаб тарқатишганлар.

Қадимги юнонларда ҳамма нарсаларни биргина нарса деб тушунувчилар бор эди. Кейин баъзилари у нарса махфийнинг ва баъзилари эса маълум бир қувват эканини айтдилар. Масалан, инсон мартабада биринчи сабабчига яқинлашмаса, тош ва жонсиз дунёдан ортиқчалиги бўлмай, худди тош сингари бўлиб қолар эди, дедилар. Баъзиларининг фикрича: фақатгина ҳақиқий борлиқгина биринчи сабабчидир. Чунки, у борлиқнинг ҳеч зотан эҳтиёжи йўқ, бошқалар эса, биринчи сабабчига муҳтожлар. Вужудда бошқага муҳтож бўладиган нарсанинг вужуди ҳаёлга ўхшаш бўлиб, ҳақиқий вужуд бўла олмайди: ҳақиқий вужуд фақатгина ўша аввалги ягонанинг ўзи, дедилар. Сўфиялар, яъни ҳакимлар тушунчалари шундайдир. Чунки, араб ҳарфида «син» билан ёзилган юнонча «Суф» сўзи бизга ҳикмат демакдир. Шунинг учун файласуфча-пилосупо, яъни, «ҳикматни суювчи» деб исм берилган.

Мусулмонлардан бир гуруҳи сўфияларнинг ўша тушунчаларига яқин фикрга борганидан улар ҳам сўфия деб аталдилар. Мусулмонлардан баъзилари сўфия сўзининг атама эканлигини билмасдан таваккал қилиб, сўфия сўзини

арабча «сод» ҳарфи билан- суффа сўзига нисбат бериб, «Софийларни пайғамбар - унга Тангрининг раҳмат ва саломи бўлсин - давридаги сўффа суҳбатдошлари - асҳоби суффадан иборат кишилардир», дедилар. Ундан кейин бу сўзни суф «фун» сўздан қисқартирилган деб тушунишди.. Шундай қилиб ўша «софий» лофи хато ёзилиб, «Сўфий» лафзига айланиб кетган, ниҳоят бу сўз бизга маълум сўфийларга лақаб бўлган. Ушбу мўъжазгина лавҳа Берунийнинг масалаларга нақадар масъулият билан қарагани, муаммоларга илмий ва назарий жиҳатдан алоҳида эътибор бергани, билими ва идроки ниҳоятда кенг эканлигидан далолат беради.

Асардаги қуйидаги фикр эса ўша даврдаги илм - фан ва олимларга бўлган муносабатни ноқис бўлгани ва бунга нисбатан алломанинг нуқтайи назарини яққол кўрсатади: Илмлар кўп, улар замона иқболи бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга қўшилиб борса, янада кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмлари ва илм аҳллари хурматлаши ўша иқболнинг белгисидир. Айниқса ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини хурмат қилиши турли илмларнинг, кўпайишига сабаб бўлади. Чунки, ҳукмроннинг шундай қилиши кишиларнинг дунёнинг кундалик зарур ишлари билан овора бўлиб қолган қалбларини турли илмлар билан шуғулланиш учун бўшатиб қўяди. Ҳукмроннинг илм аҳлини кўпроқ мақташи, улардан ҳурсанд бўлиши ҳам, илмнинг кўпайишига сабаб бўлади. Демак, одамларнинг қалби буни севиши учун ва бунинг тескарисига эса нафрат билдириш учун яратилгандир. Лекин, замонамиз айтиб ўтилган замон эмас, балки унинг тескарисидир. Шундай Замон ва шароитда яшаш мажбурий бўлганидан кейин, илм қачон юзага чиқади ёки юзага чиққани қачон ривож топади? Бизнинг замонимизда мавжуд бўлган барча илм ўша тасвирчанлик қадимги замон билимларининг қолдиқлари ва оқибатларидир.

Хуллас, объективлик ва холислик асосий тамойили бўлган “Ҳиндистон” асари ниҳоятда машҳур бўлган, кенг тарқалган кўплаб ғарб ва шарқ олимлари, хусусан, ҳинд мутахассислари ва зиёлилари томонидан юксак баҳоланган. Академик Б.П.Розен, Шарқ ва ғарбнинг қадимги ва ўрта асрлардаги бутун илмий адабиёти орасида унга тенг кела оладиган асар йўқ, деб баҳо берган. Бу ҳақда Байҳақий, Шаҳризурӣ, Кифтий, Ёқут Ҳамавий асарларида ҳам муҳим эътирофлар бор.

XIII асрда яшаган суриялик тарихчи ва табиб Х. И. Баризӣ (1226-1288) “Ҳиндистон” муаллифига шундай баҳо беради: „Ўтган замонда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-

Беруний ўтмиш илмларида шуҳрат қозонди... Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг ижодини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир.

Ҳозирги замон фан тарихчи биринчиси бўлган америкалик Жю Сартон, алломани ўз замонининг жаҳондаги энг буюк донишманди, деб улуғлайди, XI асрнинг ярмини Беруний даври, деб атайди.

Юртимизда ҳам аллома ижодига катта эътибор бериб келинмоқда, унинг, „Ҳиндистон“ асари, „Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“, «Масъуди Қонуний», «Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг чегараларини аниқлаш» (қисқача “Геодезия”), Қимматбаҳо тошларини билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами (қисқача, «Минералогия»), «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб» (қисқача «Сайдана») каби китобларни қамраб олган. Кўп жилдли сайланма асарлари мажмуида ўзбек ва рус тилларида нашр этилган.

Беруний мамлакат равнақини илм-фан равнақида кўрди. У илм-фан саҳоватли хизматни ўташи мумкин, деб ҳисоблади ва шундай ёзди., Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим - билимларни тарғиб қилишга қаратилган. Чунки, мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Буни ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман”⁷.

Беруний фикрича, инсоннинг олий бахти билимда, чунки у ақлга эга. Бахт ана шу нуқтаи назардан тушунилсагина жамиятга тинчлик ва фаровонлик келтиради. Инсоннинг олий фазилати эса бошқалар ҳақида, айниқса камбағаллар ҳақида гамхўрлик қилишдан иборатдир. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий-тадқиқот ишлари халқлар ўртасида дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Шундай қилиб, Берунийнинг инсон ва жамият ҳақидаги қарашлари асосида чуқур инсонпарварлик ётади⁸.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. Т., Фан нашриёти, 1966 йил,
2. Абу Райҳон Беруний. Геодезия. Т. „ Фан” ,1996, 83-б

⁷ Абу Райҳон Беруний. избранные произведения.Т. II .1963 , с 23.

⁸ А.Шарипов Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари .Т. „ Фан “, 1972 ,71-82 . бетлар.

3. Абу Райхон Беруний Минералогия. Т., . . „Фан “ 1967 . 12-б
4. Абу Райхан Бируни. Избранные произведения. Т . II. 1963, с 23.
5. Шарипов А. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари .Т. ., Фан “, 1972 ,71-82 . бетлар.
6. Qodirov, M. (2022). AKADEMIK XAYRULLAYEV–MA’NAVIYATIMIZ DARG’ASI (1931–2004). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 13-19.
7. Qodirov, M. (2021). PIFAGOR VA AFLOTUNNING HARAKAT VA ZAMON TA’RIFI HAQIDA IBN SINO E’TIROFLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 16-19.
8. Qodirov, M., Po’latov Sherdor, M. T., Islom, M., & Lochin, V. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 2(11), 47-49.
9. Qodirov, M. (2021). UCHINCHI RENESSANS HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 156-161.
10. Qodirov, M., & Hamroyev, N. I. (2022). MUHAMMAD ABDONING DINIY ISLOHOTCHILIGI VA UNING ILMIY MEROSIDA AYOLLAR O’RNIGA BERILGAN E’TIROF. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 696-703.